

A kényszermigráció két példája

Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945-1948 között Kecskemét, 1993. 221 p.

Az eddigi történetírás főleg politikatörténeti szempontból foglalkozott a szóban forgó nehéz évekkkel, Komanovics József kéziratban maradt 1969-es, Baranyára koncentráció kandidátusi értekezésének úttörésétől eltekintve, elsőként Tóth Ágnes állítja középpontba - országos viszonylatban végzett szisztematikus forrásfeltárás alapján - az 1945-1948 közti telepítések történetét. Rendelkezünk ugyan immár monográfiával is a németek kitelepítéséről, s alapos tanulmányokkal a szlovák-magyar lakosságcsereéről éppúgy, mint a Bácskából távozni kényszerült (eredetileg bukovinai) székelyek letelepítésének kérdéséről, de csak másodsorban - ha ugyan nem csak érintőlegesen- telepítéstörténeti oldalról történő tárgyalásban. A második világháború utáni nagy népmozgást előidéző kitelepítések az országból, betelepítések az országba s az országon belüli telepítések lebonyolításának pontos körülményei, az ezekkel megbízott szervek jogkörének és működésének alapos vizsgálata, e folyamatok összefüggéseinek és összhatásának bemutatása: Tóth Ágnes érdeme.

A problematika tárgyalását érdemes lett volna azonban az 1945 előtti előzmények felvázolásával bevezetnie, rávilágítva a földreform után kiáltó birtokviszonyokra, a telepítési célokra ily módon megszerezhető föld elégtelenségére, a már akkor jelentkező elképzelésekre, hogy egy „új magyar honfoglalás”-sal felérő nagyszabású telepítési akciót leginkább az amúgy is magyarellenessé terjeszkedéssel vádolt hazai német parasztság rovására lehetne megvalósítani. Ehhez nagy ösztönzést jelentett Hitler-Horthy előtt többször megismételt-ígérete a magyarországi németek háború utáni áttelepítésére. A magyar kormányzat az 1941. évi népszámlálás nemzetiségre vonatkozó kérdőpontjára adott válaszok sajátos értelmezésével már az áttelepítendőkre vonatkozó felmérésére törekedett. A magyarországi németek második világháború alatti magatartásának differenciálatlan megítélése, kollektív felelőssé tétele, a magyar politika felelősségének lehető elhallgatásával, szintén könnyebben érthető volna az 1945 előtti viszonyokra, illetve fejleményekre bevezetőként történő utalással.

Az 1945-1948 közti telepítések történetét középpontba állító munka a politikatörténeti vonatkozások megvilágítását korántsem hanyagolja el, hanem támaszkodik az idevágó eddigi szakirodalomra, s annak anyagát gazdagítja is olyan források felhasználásával, amelyeket újabban maga fedezett fel. Olykor azonban elmulasztja kihasználni a lehetőséget arra, hogy korrigálja segítségükkel a korábbi szakirodalom egyes vitatható megállapításait. Így Révai József 1945. január 7-én kelt, a még Moszkvában tartózkodó Rákosinak küldött beszámolójában a hazai németek Szovjetunióba hurcolásáról szóló sorok szerint ezt „az oroszok a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták”, s ez ellent mond annak a súlyos állításnak, hogy „a szovjet katonai hatóságok és a Debrecenben megalakult ideiglenes magyar kormány közötti megállapodás értelmében hurcolták el” őket. Az „oroszokkal való megállapodás” nem a kihurcoláshoz való előzetes hozzájárulásra vonatkozott tehát, hanem a már megindult „Verschleppung” hírére. A megszálló szovjet katonai főparancsnoksággal történt kapcsolatfelvétel során arra vonatkozóan született megállapodás a magyar kormány kérésére, hogy közösen magyar-szovjet felülvizsgálat alá kerülnek a listák. A magyar kormány az igénybevétel, a kiszállítás alól mentesítendőkre vonatkozó irányelvei nem érvényesültek, mert szovjet részről semmibe vették a közös felülvizsgálatra adott ígéretüket, s az azonnali kiszállítással eleve elejét vették a felülbírási lehetőségnek.

A magyarországi németek kitelepítésére vonatkozóan Tóth Ágnes rendkívül fontos anyagot tárt fel s közölt nemrég Bibó István irathagyatékából, s ezt igen érdemleges hozzájárulásként hasznosította is e munkájában. Kiderül belőle, hogy a magyar kormány a második világháború befejeződése előtti napokban azt fontolgatta, hogy „gyors egyéni akcióval”

kikergeti Magyarországról a német lakosságot az osztrák határ irányába, mert a viszonyok rendeződésével eltávolításuk már nehezebbé válik, márpedig a földreformmal kapcsolatos és szükségessé váló egyéb telepítésekhez az ő földjeiket, házaikat, állataikat, gazdasági felszerelésüket kívánják felhasználni. (Eredetileg tehát a magyarországi németek minél nagyobb arányú, lehetőleg globális kiűzése *Vertreibung* volt a cél, s csak az óvatosságra intő körülmények folytán módosult az a célkitűzés látszólag meghatározott kategóriákra szorító, rendezetten és humánusan végrehajtandó részleges kitelepítésre, *Aussiedlung*ra törekvéssé, amit az egyéni akció felelősségét végül is nem vállaló magyar kormány a nagyhatalmak hozzájárulását kieszközölve valósít meg.) Egy „rövidesen megerősödő, demokratikus Ausztria magáévá fogja tenni a kiutasított németek ügyét, különösen, ha azokat kifosztottan és kiéhezetten pont az osztrák határon kergetjük át”- figyelmeztetett Bibó. Az osztrák-magyar határtól távoli németországi megszállási zónákba való kitelepítés látszott a magyar kormány számára hamarosan kívánatosabbnak. A Németországot legyőző és megszálló szövetséges nagyhatalmakhoz fordulás nélkül ez nem lévén elképzelhető, születtek meg a magyar kormány 1945. május 26-i és július 5-i jegyzékei, amelyek szövegéből érdemes lett volna bővebben idézni, hogy lássuk: a magyar kormány nem kérdést intézett a nagyhatalmakhoz, szándékukban áll-e elrendelni a németek kitelepítését Magyarországról, hanem sürgette hozzájárulásukat a saját maga kezdeményezte kitelepítésükhöz, azzal érvelve, hogy a hazai németiség „fasiszta részének” eltávolítása nélkül veszélyben lenne Magyarországon a kibontakozó demokrácia. Hangsúlyozta, hogy nem teszi magáévá a kollektív felelősség elvét, számára nem létezik magyarországi svábkérdés, csak fasiszta svábok kérdése, ennek megfelelően nem globális, hanem részleges kitelepítés lehetőségét sürgeti. Bibó szerint meglehetősen naivul hitte azt a magyar kormány, hogy így megkülönböztetheti a maga eljárását a hazai németekkel szemben a csehszlovák kormánynak az ott élő magyarsággal szemben is kollektív felelősséget támaztó és lehetőleg globális kitelepítésükre törekvő politikájától, hogy tehát ne adjon ürügyet analóg csehszlovák eljárásra.

Helyesen mutat rá a szerző a csehszlovák kormány nagyfokú érdekelttségére a magyarországi németek kitelepítésében, hiszen ezáltal szélesedhet ki a Csehszlovákiából eltávolítani kívánt magyarok befogadásának, letelepítésének lehetősége. Ez azonban nem változtat azon, hogy az említett diplomáciai jegyzékekben előadott magyar sürgetésre került be az 1945. augusztus eleji potsdami határozatba a magyarországi németek kitelepítése.

„A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálta a kérdést és elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon visszamaradt német lakosság, vagy egy része, Németországba történő áttelepítését végre kell hajtani”- szövege a potsdami határozat. Abban a vitában, hogy Potsdamban köteleztek-e a németek kitelepítésére, vagy csak lehetővé tették azt, a „végre kell hajtani” szavak a döntők. Minthogy azonban az említett magyar jegyzékek - a vázolt okokból - nem teljes, hanem részleges kitelepítést sürgettek, világos, hogy a határozat szövegének „a visszamaradt lakosság, vagy egy része” kitételéből az utóbbi vonatkozott Magyarországra. A szerző jól érzékelteti, hogy a szovjet vezetésű Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) viszont globális kitelepítést erőszakolt, amellyel szemben a magyar kormány váltig hangoztatta ugyan a kollektív felelősséget taktikai megfontolásból elvileg elutasító álláspontját, de végül is - mint az 1945. decemberi kitelepítési rendelete mutatja - engedett, nem utolsósorban a csehszlovák kormánnyal ekkoriban folytatott tárgyalásai eredménytelensége miatt. A kitelepítési rendelet preambulumban a Németországra illetékes Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i - valójában az ottani befogadó-kapacitást jelölő, de a magyarországi SZEB szovjet vezetése részéről a kitelepítés kötelező volumene gyanánt beállított, globális kitelepítésnek megfelelő, a magyarországi németek tényleges számát egyébként lényegesen meg is haladó irreális adatot tartalmazó - állásfoglalására történő hivatkozással próbálta érzékeltetni, hogy a

rendelet e formájában nem fedi a magyar kormány felfogását és álláspontját. Tóth Ágnes könyve megmutatja, hogy amerikai és szovjet részről egyaránt kifogásolták a rendelet e bevezető sorait mint felelősségáthárítást, s a magyar kormány végül is 1946 augusztusában rákényszerült annak egyes magyar diplomaták korabeli véleménye szerint igen kockázatos és szerencsétlen - elismerésére egy jegyzékben, hogy a kitelepítést maga kezdeményezte (ha tehetnénk hozzá-nem is globális kitelepítés értelmében). A szerző rámutat arra, hogy a magyar kormány - ha sok tekintetben már nagyon megkésve is - a továbbiakban alkalmat talált az e rendelet által érintettek körének szűkítésére, a magyar nemzetiséget vallott német származásúak, a SS-be kényszerrel besorozottak, bányász és más foglalkozási kategóriák mentesítésével.

Helyesen érzékelteti a kötet, hogy a németek kitelepítése, de a telepítési kérdés a maga egészében is, mily nagy szerepet játszott a belpolitikai élet hullámverésében, hogy a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt miként igyekeztek azt felhasználni céljaik érdekében, a részükről vádolt más pártok viszont hogyan és mennyiben próbáltak fellépni ez ellen. Mégis, a parlamenti és azon kívüli pártharcok vonatkozó dokumentumaiból esetleg többet is lehetett volna méríteni, s jobban támaszkodni az eddigi történeti irodalomtól azokra a vizsgálatokra, amelyek a korabeli hazai német lakosságnak az egyes pártok felé orientálódására vonatkoznak, s azt is érintik, hogy választójoguktól történt nagyarányú megfosztottságuk folytán befolyásolhatták-e számottevően az 1945. évi, majd a kitelepítési folyamat idején tartott 1947. évi parlamenti választások eredményeit.

A második világháborút közvetlenül követő évek magyarországi nemzetiségpolitikája - amennyiben ezen mindenekelőtt a nemzetiségek anyanyelvi kulturális igényeinek figyelembevételét érijük - a kitelepítésre szint németekkel egyáltalán nem számolt. Abban a nemzetközi és hazai atmoszférában, amely annak kedvezett, hogy a németeket határainkon kívül és belül kollektíve fasisztáknak állítsák be, sajátos megfelelőként mutatkozott a szláv nemzetiségek ugyancsak kollektív módon antifasisztáknak nyilvánítása, ami a szlovák és délszláv tagozatot magában foglaló Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja elnevezésében is kifejeződött. Holott a magyarországi szlovákságot 1939-1945 közt a németek bábállamát képező Szlovákiából hasonló hatások érték, hasonló következményekkel, mint a náci Németországból a magyarországi németiséget. Helyesen mutat rá a szerző, hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja kommunista irányultságú volt, de kevésbé érzékelteti, hogy nem annyira a Magyar Kommunista Párt, mint inkább Csehszlovákia és Jugoszlávia kommunista pártja volt rá befolyással, amit egyfelől a szlovák-magyar lakosságcserével kapcsolatos magatartáson, másfelől a magyarországi délszlávok iskolaügyével kapcsolatos fellépésen lehetett lemérni.

Ami a székelyek letelepítésének problematikáját illeti, nagyon mehökkentő és a közhiedelemmel ellentétes, de hiteles adatokat közöl a szerző arra vonatkozóan, hogy a magyar kormány nem volt előzékeny a székelyekkel szemben, s a legszívesebben kiutasította volna őket Romániába. A németek kitelepítésével kapcsolatban igen plasztikus a kitelepítést intéző szervek működésének s a végrehajtó közegek magatartásának rajza; annak vizsgálata, mennyiben érvényesült a potsdami határozatban megkívánt humánus eljárás, milyen feszültségek keletkeztek a még ki nem telepítettek, mentesítésben reménykedőkre történt rátelepítések következtében stb. Meggyőző az utalás a vagyionosság szerepére abban, hogy kiket vettek rá előszeretettel a kitelepítendőek listáira, miközben a politikailag elmarasztalhatók köztudomásúlag főleg a vagyontalan vagy kevésbé vagyonos rétegekből kerültek ki. Helyesen vonja meg a disszertáció az 1948-ban zárult kitelepítési akció mérlegét: a hazai németiség fele végül is maradhatott ugyan, jogfosztottsága 1950-ben megszűnt, de a nagy megrázkódtatás következményeit csak sokára heverte ki úgy-ahogy; anyanyelvében és nemzetiségi öntudatában rendkívül meggyengült, asszimilálódása a kialakult körülmények közt a következő évtizedekben hovatovább a nemzetiségi létet fenyegető fokra emelkedett. A

szerző a magyar kormány felelőssége mellett rámutat a szövetséges hatalmak felelősségére is, miközben persze nem feledkezhetünk meg a második világháború alatti német „népcsoportpolitika” felelősségéről sem, amely ürügyet szolgáltatott a magyar demokratikus kormányzat részéről is olyan eljárásra, amely éppenséggel nem volt demokratikus.

Igen figyelemreméltó a szlovák-magyar lakosságcsere tárgyalása is. A lakosságcsere-egyezmény létrejöttének és az akció lebonyolításának körülményeit, a csehszlovák propaganda szerepét, a hazai szlovákság magatartását jól mutatja be, és helyesen vonja meg az akció mérlegét, tekintettel a megmaradt szlovákság asszimiláltságának további fokozódására is.

Jól sikerült az országon belül végrehajtott telepítések történetének bemutatása is a tárgyalt évekre vonatkozóan, különös tekintettel a telepések származási helyére, szociális helyzetére, gazdálkodói képességeire és általános kultúrfokára, magatartásukra az új helyzetben és környezetben, amely feszültségekkel volt terhes, s ugyanúgy gyakorta vezetett összetűzésekre is, mint a határokon kívülről betelepítettek és a helyi lakosság között. Tóth Ágnes könyve tehát a telepítések problematikájának középpontba állításával - a korabeli politikai viszonyokba ágyazottan - eddigi ismereteinket további források bevonásával lényegesen kiszélesíti, sokoldalú, alapos és megbízható összképet ad a bonyolult és nem könnyű kérdéskörrel, s ezzel nagybecsű segítséget nyújt a további kutatásokhoz.

Tilkovszky Loránt